

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบวิธีการดูแลผู้ป่วย ตามแนวทางพระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย” ในทัศนะของพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งมุ่งศึกษาจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา พระวินัยปิฎก ในหมวดเภสัชขันธกะ เป็นหลักและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องว่าด้วยวิธีการดูแลรักษาความเจ็บป่วยและศึกษาวิเคราะห์ในตำรา วิทยานิพนธ์ รายงานการวิจัย หนังสือเอกสาร และสื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เช่น นิตยสาร วารสาร งานเขียนที่เกี่ยวข้องทั่วไป ซึ่งจะใช้ในการวิจัยของวิธีการดูแลตามหลักภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย พร้อมทั้งค้นคว้าข้อมูลจากอินเทอร์เน็ตที่เห็นว่าเป็นประเด็นหลักสำคัญ

ในเบื้องต้น ผู้วิจัยได้แบ่งการศึกษาค้นคว้าออกเป็น ๓ ประเด็นใหญ่ๆ คือ ๑. วิธีการดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนา ๒. วิธีการดูแลตามหลักภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ๓ เปรียบเทียบวิธีการดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย เพื่อให้ได้เนื้อหาสาระและทัศนะที่เกี่ยวข้อง อันจะเป็นข้อมูลพื้นฐานต่อการศึกษาวิเคราะห์ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งเอาไว้ เพื่อให้มีผลสัมฤทธิ์ที่ดียิ่งขึ้นต่อไป ดังมีผลการวิจัยและข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ จากการศึกษาวิจัยถึงแนวคิดและวิธีการดูแลผู้ป่วย พบว่า “พระพุทธศาสนา” มิได้ปฏิเสธการมีอยู่จริงของภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยและยอมรับว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ แต่มิได้ให้ความสำคัญต่อการมีอยู่ของสิ่งเหล่านี้ ทรงชี้ให้เห็นว่าการหวังพึ่งอำนาจทางความเชื่อต่างๆ สิ่งเหล่านี้ล้วนมีขีดจำกัดและไม่ใช้ที่พึ่งอันเกษม

ส่วนวิธีการดูแลรักษา สามารถสรุปประเด็นได้ ๒ อย่าง คือการดูแลรักษาทางกายและทางใจ โดยอาศัยยาสมุนไพร ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธศาสนามีมากมาย โดยเฉพาะพระวินัยปิฎก ในหมวดเภสัชขันธกะ ได้ระบุถึงการดูแลรักษาโรคต่าง ๆ ด้วยเภสัช ๕ ชนิด คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย พร้อมทั้งยาสมุนไพรที่ได้จากรากไม้ต่าง ๆ เช่น เปลือกไม้ ใบไม้ ผลไม้ ยางไม้ แร่ธาตุต่าง ๆ เช่นเกลือ กำมะถัน ผงมูลโคแห้ง แก้วผลพุพองและกลืนตัว และยานัตถ์แก้ปวดหัว ส่วนการดูแลรักษาทางใจ ทรงใช้วิธีการดูแลรักษา โดยใช้หลักธรรม ต่าง ๆ ได้แก่ หลักสัญญา ๑๐ ประการ, หลักกรรมโพชฌงค์ ๗ ประการ, ขันธ์ ๕, หลักพรหมวิหาร ๔, และหลักไตรลักษณ์ เป็นต้น ที่จริงแล้วพระพุทธศาสนา กล่าวถึงการป้องกันโรครมากกว่าการดูแลรักษา พระองค์ทรงให้ใช้ปัญญาและวิธีการนอกจากการใช้ตัวยา ผู้ปฏิบัติตามหลักศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมมีโรคน้อย มีโรคเบาบาง ไม่เป็นโรคทางกายและทางใจตามความหมายทางพุทธศาสนาและทางจิตเวช เช่นการใช้สติตั้งมั่นอยู่ การพิจารณาถึงความเป็นไปของจิต เช่นพระบรมศาสดาทรงมีความสามารถที่จะดูแลรักษาโรค คือกิเลสพร้อมทั้งอนุสัยอันได้แก่ความโลภ ความโกรธ ความหลง และความมัวเมาพระองค์ทรงใช้ญาณตรวจดูโรค เมื่อรู้ภาวะของเหล่าสรรพสัตว์แล้ว ก็ทรงวางยา (แสดงธรรม) คือธรรมะโอสถ ธรรมะบางหมวดเมื่อฟังแล้ว

พิจารณาตาม ทำให้จิตใจสงบระงับผ่อนคลาย เป็นสมาธิ ส่งผลไปถึงกายให้หายจากโรคทางกายและโรคทางใจได้ ดังพระมหากัสสปเถระที่อาพาธ พระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมแล้วพระองค์ทรงแสดงโพชฌงค์ ๗ ให้ฟังพระมหากัสสปพิจารณาตามธรรมนั้นก็หายจากโรค เมื่อภิกษุอาพาธพระองค์ทรงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายรักษาพยาบาลกันเอง ฯลฯ

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษา โดยภาพรวมจะเห็นว่าในการดูแลพยาบาลผู้ป่วยในสมัยพระพุทธกาลนั้น พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้นำในด้านการให้การดูแลพยาบาลผู้ป่วยทั้งร่างกาย และจิตใจ การปรนนิบัติทางกาย เป็นการให้การช่วยเหลือผู้ป่วยที่ถูกทอดทิ้ง ไม่มีผู้ดูแลด้วยพระองค์เอง โดยมีได้รื้อหรือทอดทิ้ง หรือถือพระองค์ทรงรังเกียจแต่อย่างใด เป็นการช่วยเหลือที่เปี่ยมด้วยความเมตตาธรรม เพื่อบรรเทาทุกข์ทางกาย ในส่วนการสนทนาธรรม พระองค์ทรงสนทนาธรรม กับผู้เจ็บป่วยเป็นการบรรเทาทุกข์ทางใจ เพื่อเป็นการทำให้จิตใจ ยอมรับความจริง เพื่อคลี่คลายความเศร้าหมองเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ และสามารถอยู่กับโรคหรือความเจ็บป่วย ที่ตนเองเป็นอยู่ในขณะนั้นได้อย่างถูกต้อง และเข้าใจ ในส่วนของการแสดงธรรม เป็นการสอนให้ผู้เจ็บป่วยใช้สมาธิเพื่อให้จิตสงบไม่ซัดส่ายไปมา ไม่ทำให้จิตใจฟุ้งซ่านหรือปรุงแต่ง พระองค์จึงให้ใช้ความคิดพิจารณาเพื่อให้เกิดปัญญา เห็นความจริงในการปล่อยวาง เพื่อไม่ให้ยึดมั่น ถือมัน อยู่ในความทุกข์ทรมานนั้น จนสงบระงับได้ คลายจากความทุกข์ทรมานทางกาย จากการเจ็บป่วยได้อย่างมหัศจรรย์

พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติข้อวัตรปฏิบัติเกี่ยวกับการดูแลร่างกาย การดูแลที่พัก และสภาพแวดล้อม รวมทั้งแนะนำพื้นที่ที่ควรพำนักอาศัยที่ต้องมีความพร้อมทั้งอาหาร ยา และครุบาอาจารย์ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระพุทธศาสนาให้ความสนใจกับการดูแลสุขภาพทั้งทางกายและใจ ตั้งแต่ยังไม่มีการป่วย ทั้งนี้เพื่อจะได้ไม่ต้องเจ็บป่วยซึ่งเป็นสภาพชีวิตที่เกื้อหนุนต่อการปฏิบัติธรรมมากกว่า และยังช่วยให้ภิกษุมีภาระน้อย ใช้ชีวิตเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ช่วยระงับหรือบรรเทาทุกขเวทนาที่อาจมีอยู่ให้เบาบางลง และป้องกันไม่ให้ทุกขเวทนาใหม่เกิดขึ้น อีกทั้งช่วยสร้างศรัทธาให้เกิดกับผู้คนเพื่อให้พระพุทธศาสนาได้รับการอุปถัมภ์ดูแลโดยสังคมยิ่ง ๆ ขึ้นไป

แม้สังคมสงฆ์เองก็มีลักษณะเฉพาะบางอย่างที่ต่างไปจากสิ่งที่คฤหัสถ์ปฏิบัติ ข้อปฏิบัติหลายอย่างไม่สามารถนำมาใช้ได้จริงในชีวิตประจำวันของผู้ครองเรือน นอกจากนั้นบทบาทหน้าที่เรื่องการดูแลสภาพแวดล้อม และสุขภาพอนามัยของบ้านเมืองชุมชนทั่วไปนั้นเป็นเรื่องของฝ่ายปกครองที่สังคมสงฆ์ไม่ได้มีบทบาทเกี่ยวข้องด้วยนัก พระพุทธศาสนาจึงไม่ได้มีคำแนะนำเรื่องนี้ไว้เป็นพิเศษ แต่แนวทางการปฏิบัติของสังคมสงฆ์ก็ได้แสดงไว้เป็นตัวอย่าง และชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงกันระหว่างทัศนะของพระพุทธศาสนาในเรื่องชีวิตและสุขภาพกับการนำสู่การปฏิบัติจริงในสังคมอุดมคติ อันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำมาเป็นหลักในการปรับกระบวนทัศน์ของพระพุทธศาสนาใช้ในการจัดการดูแลผู้ป่วยในสังคมจริงได้ง่ายขึ้นในโอกาสต่อไป

จากการศึกษาและวิเคราะห์ถึงวิธีการดูแลรักษา ในพระพุทธศาสนา ล้วนมีความน่าสนใจอยู่มาก จัดเป็นหลักของจริยธรรม ทำให้มองเห็นวิธีการดูแลรักษาในแบบฉบับ ของการใช้หลักธรรมและสมุนไพรร่างต่าง ๆ เป็นเงื่อนไขสำคัญ ในการใช้ดูแลรักษา อาจครอบคลุมได้หลายแง่มุม และเป็นวิถีทางของหลักศาสตร์ต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกันอย่างคล้องจอง นั่นก็คือ การดูแลรักษาในหลักของ ภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย โดยใช้ ธรรมะ เป็นตัวเชื่อมโยงและขับเคลื่อนไปทำให้เกิดการปรับทัศนคติเข้าใจต่อกันได้

เมื่อได้ศึกษาและวิเคราะห์ก็ได้ประเด็นที่เป็นเชิงจริยธรรม เชิงคุณธรรม และเชิงประมัตตธรรม กล่าวคือในระบบการดูแลรักษา ในพระพุทธศาสนาประเด็นที่น่าสนใจ คือการดูแลรักษาแบบใจน้อม คือไม่หวังเพียงการดูแลรักษาเพื่อจะต้องแลกสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือเพื่อเป็นการตอบแทน เจื่อนไขสำคัญคือ ดูแลรักษาด้วยความเมตตา กรุณา ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของ รักษาโดยวัตถุ หรือ จิตใจ ฯลฯ

วิธีการดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนา แยกได้ ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ

๑) วิธีการดูแลรักษาแบบรูปธรรม ได้แก่ที่ใช้ดูแลรักษาโดยตรง เช่น ยาจากพืช, สมุนไพร, ยาจากสัตว์บางชนิด, ดิน, เถา, คุณแห้ง (อุจจาระแห้ง), น้ำมูตร (เหยี่ยว), ผลดอง, เนย, น้ำผึ้ง, น้ำอ้อย, ฯลฯ

๒) วิธีการดูแลรักษาแบบนามธรรม ได้แก่การรักษาทางอ้อม ด้านจิตใจไม่ได้เป็นวัตถุหรือสิ่งของ เป็นการรับรู้ด้วยจิตใจ, ให้กำลังใจ, มีเมตตา, ไม่เบียดเบียน, โดยไม่รังเกียจ โดยใช้หลักธรรม เช่น หลักสัญญา ๑๐ ประการ, หลักกรรมโพชฌงค์ ๗ ประการ, ขันธ ๕, หลักพรหมวิหาร ๔, และหลักไตรลักษณ์ ฯลฯ

๕.๑.๒ ในแง่ของวิธีการดูแลตามหลักภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ผู้วิจัยมีพบว่าคนไทยอยู่กันใกล้กันสังคมหมู่บ้านจะมีวิธีแก้ไขปัญหามาโดยหันมาใช้วิธีการแบบไทย ๆ ซึ่งไม่มีการเสียค่าใช้จ่ายมากนัก ซึ่งน่าจะแก้ปัญหาคือต้นเหตุได้อย่างดีทีเดียว เป็นการนำภูมิปัญญาไทยที่ทรงคุณค่าทางวัฒนธรรมมาประยุกต์ใช้ในการดูแลสุขภาพ ครอบคลุมประเด็นหลัก ๆ ได้แก่ การดูแลสุขภาพแบบองค์รวมด้วยการใช้ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ในการส่งเสริมป้องกันและฟื้นฟูสุขภาพ ทั้งด้านร่างกาย จิตใจ จิตวิญญาณปัญญา สังคม และสิ่งแวดล้อมด้วยหลักธรรมมานามัย เมื่อได้วิเคราะห์เพื่อหาทางออกแล้วทางผู้วิจัยเห็นประเด็นความคิดของ ศ.นพ. อวย เกตุสิงห์ จึงได้เสนอแนวคิดที่น่าสนใจว่า เราสามารถทำให้การแพทย์องค์รวมกลับคืนมาได้โดยระบบวัฒนธรรมของเราเอง คือการนำหลักธรรมมานามัยผสมผสานให้เข้ากับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม ซึ่งประกอบด้วยหลักธรรม ๓ ประการ ดังต่อไปนี้ คือ

๑) กายานามัย เป็นการดูแลสุขภาพทางกายด้วยการแพทย์แผนไทย หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นการดูแลสุขภาพด้วยอาหารตามธาตุ ซึ่งได้แก่ผักพื้นบ้าน อาหารพื้นเมือง เครื่องดื่มสมุนไพรโดยกินให้ถูกกับธาตุ กินอยู่อย่างพอดี กินให้หลากหลายในรสชาติ โดยยึดหลักทางสายกลาง นอกจากนี้ยังมีการออกกำลังกายแบบไทย ๆ คือการบริหารแบบไทย ท่าฤาษีดัดตน ซึ่งเป็นท่าที่ไม่ฝืนร่างกายจนเกินไป สามารถปรับโครงสร้างร่างกายได้ สามารถนำไปใช้ในด้านส่งเสริม ป้องกันดูแล บำบัดรักษาและฟื้นฟูสุขภาพ เพื่อเสริมสร้างความแข็งแรงของร่างกายและจิตใจให้อยู่ในภาวะสมบูรณ์ เป็นการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม เนื่องจากการรักษาที่อาการของโรคแล้วยังแก้ที่ต้นเหตุของอาการของโรครวมถึงปัญหาอื่น ๆ ของผู้ป่วย เช่นภาวะจิตใจอารมณ์ พฤติกรรมของผู้ป่วยที่เป็นปัจจัยให้อาการของผู้ป่วยรุนแรงมากขึ้น จึงควรนำการนวดไทยมาใช้ในการดูแลสุขภาพของผู้ป่วยเมื่อภาวะปกติ, ภาวะรับรู้เจ็บและภาวะที่ได้รับการวินิจฉัยว่าเจ็บป่วย ซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นของคนไทยที่ควรอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่สืบไป

๒) จิตตานามัย คือการทำสมาธิ สวดมนต์ และภาวนาเพื่อการดูแลรักษาโรค เป็นวิถีชีวิตและความเชื่อ ความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาของชาวไทยที่นิยมปฏิบัติสืบทอดกันมา จัดว่าเป็น

ภูมิปัญญาทางการแพทย์แผนไทยที่ช่วยสร้างเสริมสุขภาพได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะสุขภาพทางใจ เพราะการทำสมาธิ สวดมนต์และภาวนาช่วยให้จิตใจที่สับสนและวุ่นวายเกิดความสงบ มีความสุข ผ่อนคลายความเครียด มีสมาธิและเกิดปัญญา ในปัจจุบันมีการวิจัยทางการแพทย์พบว่า การสวดมนต์ภาวนา และการทำสมาธิช่วยให้หัวใจทำงานหนักน้อยลง ส่งผลดีต่อปอด ระบบการหายใจ นอกจากนี้ การนั่งสมาธินานๆ เป็นการฝึกจิตถึงขั้นละกิเลสได้จะคลายความวิตกกังวล ร่างกายได้รับการพักผ่อนอย่างแท้จริง

๓) ชีวิตานามัย คือการดำเนินชีวิตชอบด้วยทางสายกลาง มีอาชีพสุจริต ผู้ที่มีอาชีพสุจริตย่อมมีชีวิตที่มีความสุข ผู้ที่ดำเนินชีวิตด้วยทุจริตย่อมหวนไหวตลอดเวลา จิตไม่สงบมีความกังวลใจ ชีวิตานามัยจึงอยู่ในหลักธรรมะ ซึ่งทุกชาติทุกศาสนาล้วนแต่สอนให้คนปฏิบัติดี มีศีลธรรม คือการดำเนินชีวิตชอบ นอกจากนี้ยังรวมถึงการทำชีวิตให้อยู่ในธรรมชาติชอบ คือ การปรับธาตุ ๔ ภายนอก สร้างสิ่งแวดล้อมที่ดีงาม ด้วยการปลูกต้นไม้ ไม้ผลหรือพืชที่กินได้ เพื่อนำมาทำเป็นอาหาร ผู้ที่มีเวลาว่างควรปลูกต้นไม้เพื่อช่วยกันสร้างอากาศให้กับสังคมโลก ความชุ่มชื้น ความร่มเย็นจะกลับคืนมาเราจึงควรดำเนินชีวิตอย่างมีสิ่งแวดล้อมที่ดี ความสะอาดของบ้านเรือน เครื่องแต่งกายที่สะอาด การขจัดสิ่งปฏิกูล การดูแลแม่น้ำลำธาร การปลูกต้นไม้ การปฏิบัติตัวและมีวิชาชีพที่เหมาะสม คือการดำเนินชีวิตชอบด้วยหลักชีวิตานามัย

การดูแลสุขภาพตามหลักภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยสามารถดูแลสุขภาพด้วยการยึดหลักตามพระพุทธศาสนาแบบสบาย ๆ ผ่อนคลาย เมื่อภาวะเจ็บป่วยและภาวะที่ได้รับการวินิจฉัยโรคว่าเจ็บป่วยจะใช้วิธีการนวดแบบไทยเพื่อบำบัดรักษา และการฟื้นฟูสุขภาพสมรรถภาพ จะเห็นได้ว่าหลักธรรมมานาย เป็นวิธีการดูแลสุขภาพด้วยการแพทย์แผนไทยวิธีหนึ่งที่สามารถนำไปใช้ในภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยด้านการส่งเสริม ป้องกันสุขภาพ ดูแล บำบัดรักษาและฟื้นฟูสุขภาพ เพื่อเสริมสร้างความแข็งแรงของร่างกายและจิตใจให้อยู่ในภาวะที่สมบูรณ์ เป็นการดูแลสุขภาพแบบองค์รวม เนื่องจากการดูแลสุขภาพที่อาการของโรคแล้วยังแก้ที่ต้นเหตุของอาการของโรครวมถึงปัญหาอื่น ๆ ของผู้ป่วย เช่นภาวะจิตใจอารมณ์ พฤติกรรมของผู้ป่วยที่เป็นปัจจัยให้อาการของผู้ป่วยรุนแรงมากขึ้น จึงควรนำเอาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้เพื่อการดูแลสุขภาพเมื่อภาวะปกติ, ภาวะรับรู้เจ็บและภาวะที่ได้รับการวินิจฉัยว่าเจ็บป่วย ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของคนไทยที่ควรอนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่สืบต่อไป

๕.๑.๓ ส่วนในด้านความเหมือนและความต่างกันผู้วิจัยขอยกเอาหลักสำคัญในพระพุทธศาสนามาใช้เพื่อให้ผู้ที่สนใจศึกษาติดตาม พบว่าพระพุทธศาสนากับหลักภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยพระพุทธศาสนานั้นสอนให้คนรู้จักใช้ปัญญาคิดด้วยเหตุผล เมื่อคิดเห็นจริงแล้วว่าสิ่งใดดี มีผู้รู้ยกย่องว่าเป็นความสุข ความเจริญ ก็จงปฏิบัติสิ่งนั้นให้มีอยู่ในตนยิ่ง ๆ ขึ้นไป ตรงกันข้าม ถ้าคิดเห็นจริงแล้วว่า สิ่งใดชั่ว ผู้รู้เตือนว่าเป็นความทุกข์ความเสื่อม ก็จงพยายามละทิ้งเสีย อย่าให้กล้ำกรายเข้ามามีอยู่ในตัวตนเลย

ภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยเป็นเรื่องของความเชื่อมากกว่าเป็นเรื่องของปัญญาถ้าหากมีความเชื่อแต่ไม่ใช้ปัญญาเข้าช่วย ก็อาจเข้าถึงความสุขได้เหมือนกัน แต่ความสุขนั้นมักเป็นความสุขชั่วแล่นชั่วพริบตาผิดจากความสุขที่แท้จริงอันเกิดจากปัญญา ซึ่งอาจเป็นความสุขที่ถาวรก็ได้ เพราะเหตุนี้ตามหลักพระพุทธศาสนา ถ้าผู้ใดมีปัญญาไตร่ตรองด้วยเหตุผล เห็นจริงตามความเป็นจริงที่แนะนำสั่ง

สอนไว้ และประพฤติปฏิบัติตนไปตามหลักธรรมนั้นโดยลำดับ ก็จะสามารถมีความสุข เป็นขั้น ๆ จนกว่าจะบรรลุถึงความสุขที่แท้จริงอันเป็นที่สุดของชีวิต ซึ่งเรียกว่า "นิพพาน"

ผลของการดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนา ทางกายและทางใจแยกเป็น ๔ ประเด็น คือ

๑) ผลด้านสุขภาพกายในพระพุทธศาสนา ทำให้มีร่างกายสดชื่น แข็งแรง ผ่องใส จิตใจเบิกบาน ปราศจากโรคภัยต่าง ๆ สามารถทำกิจของสงฆ์ได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์

๒) ผลด้านจิตใจในพระพุทธศาสนา เป็นผู้ที่มีจิตใจผ่องใส จิตไม่แปรปรวน ไม่ฟุ้งซ่าน มีความจำดี มีจิตเป็นกุศล สามารถจัดโลภะ โทสะ โมหะ และสามารถเข้าถึงธรรมชั้นสูงได้เร็วขึ้นกว่าเดิม

๓) ผลด้านพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนา ยึดหลักพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด ทำให้เกิดการบัญญัติทั้งวินัยและคุณธรรม สำหรับผู้ป่วยและผู้ให้การรักษามะเร็ง

๔) ผลด้านสังคมในพระพุทธศาสนา เกิดความผาสุกในหมู่คณะ แบ่งเบาภาระสังคม คนในสังคมมีความสนใจ มีเมตตาเอื้อเฟื้อต่อกัน อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขและสันติ

ผลของการดูแลผู้ป่วยตามหลักภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ทางกายและทางใจแยกเป็น ๔ ประเด็น คือ

๑) ผลด้านสุขภาพกายในภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ทำให้สุขภาพร่างกายแข็งแรง สดชื่น แจ่มใส สามารถดำเนินชีวิตเป็นปกติ เลี่ยงชีวิตตามสภาพของฐานะแบบพอเพียง มีความสุขในการอยู่ร่วมกันในสังคม

๒) ผลด้านจิตใจในภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย มีจิตใจผ่องใส ร่าเริง เบิกบาน ไม่วิตกกังวล มีความเมตตา มีจิตใจเป็นกุศล มีความเชื่อเรื่องบุญ-บาป และเรื่องผลของกรรม

๓) ผลด้านพระธรรมวินัยในภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย มีการวางกฎระเบียบในการเข้ารับการดูแลรักษาระเบียบการรับประทานยา จรรยาบรรณของผู้ป่วยและผู้ให้การดูแลรักษา

๔) ผลด้านสังคมในภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย แก้ไขปัญหาแบ่งเบาภาระแก่สังคม อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขทำให้ภาครัฐบาลลดค่าใช้จ่ายในการต้องสั่งยาจากต่างประเทศในจำนวนมาก ๆ

ภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย เป็นศาสตร์หนึ่งซึ่งมีความเชื่อเป็นฐานสามารถเป็นที่พึ่งของคนได้ในระดับหนึ่ง ถ้ายิ่งหาที่พึ่งอื่นอีกไม่ได้ ถ้าหากสามารถพิสูจน์ให้เห็นถึงเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังความเชื่อ ก็จะเป็นการดี ทำให้เราเชื่อได้อย่างถาวรพร้อมทั้งมีปัญญาประกอบด้วย และในส่วนพระพุทธศาสนา เป็นที่พึ่งถาวร ทำให้สันทุกข์ สันกิเลสไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

ในสังคมไทย พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออก ดังเช่น คำกล่าวที่ว่า พระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยย่อมอาศัยกัน ทั้งนี้เพราะก่อนที่คนไทยจะนับถือพระพุทธศาสนาก็นับถือผีมาก่อนแล้ว ช้ายังได้รับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเข้ามา ทั้งก่อนและพร้อมกับพระพุทธศาสนา จึงทำให้มีการผสมผสานองค์ประกอบของความเชื่อทั้งสามไปด้วยกัน

ประเด็นความรู้ที่ได้จากการวิจัย

๑) วิธีการดูแลในพระพุทธศาสนา

๒) เรื่องสมุนไพร

๓) ภูมิปัญญาท้องถิ่น

- ๔) วิธีการดูแลรักษา
- ๕) ระเบียบกฎข้อบังคับและจัดระบบ
- ๖) ระบบความคิดของมนุษย์ในยุคก่อนกับยุคปัจจุบัน
- ๗) วิวัฒนาการด้านการดูแลรักษา
- ๘) พิสูจน์ได้ รวบรวมหลักฐาน
- ๙) ฝ่ายเชื่อ ฝ่ายไม่เชื่อ
- ๑๐) พิธีกรรม สองฝ่าย

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาทัศนะวิธีการดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนา และวิธีการดูแลผู้ป่วยตามหลักภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย จากการศึกษาพบว่า การดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนา มี ๒ ประเภท คือ การดูแลแบบบูรณาการ เป็นการดูแลรักษาโดยตรงจากสมุนไพรรักษาตามอาการ การเชิดรักษาทำความสะอาดร่างกาย และการดูแลแบบนามธรรม เช่น การใช้พุทธานุภาพ การแสดงธรรม-สันทนาธรรม และใช้ธรรมโอสธในการดูแลรักษา ส่วนการรักษาแบบภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย แบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ ๑. การรักษาทางกาย การดูแลรักษาทางกาย โดยใช้สมุนไพรรักษาและดูแลทางกายอื่นๆ ๒.การรักษาทางใจ หรือพุทธานุภาพ เป็นการดูแลรักษาโดยใช้พลังจิต หรือคาถาอาคม ซึ่งทั้งการดูแลรักษาผู้ป่วยทั้งทางพระพุทธศาสนาและทางภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยนี้ ทั้ง ๒ แนวทางนี้ มีคุณค่าควรแก่การอนุรักษ์และสืบทอดถึงรุ่นลูกหลาน เพราะปัจจุบันนี้ไม่ค่อยมีการอนุรักษ์และสืบทอดเท่าที่ควร ดังนั้น ทางรัฐบาลจึงควรให้การส่งเสริมเพื่ออนุรักษ์ไว้ให้คงอยู่สืบต่อไป

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ในการวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยขอเสนอแนะ ในการทำวิจัยในด้านอื่นที่มีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กับวิธีการดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนากับภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ดังนี้

๑. ศึกษาเปรียบเทียบวิธีการดูแลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนากับพระพุทธศาสนา นิกายมหายานในประเทศจีน ว่าเขามีความคิดเหมือนกัน และแตกต่างกันอย่างไร เพื่อประเทศไทยของเราจะได้มีโอกาสทัดเทียมกับนานาชาติอารยะประเทศ

๒. ศึกษาวิเคราะห์การปฐมพยาบาลผู้ป่วยตามแนวทางพระพุทธศาสนากับการปฐมพยาบาลของแพทย์สมัยใหม่

๓. ศึกษาวิเคราะห์การใช้หลักธรรมเพื่อกำจัดโรคตามแนวทางพระพุทธศาสนาเถรวาท